

Мартиролог “Гросс-лазарету” м. Славути Хмельницької області: музейний аспект проблеми

Серед багатьох проблем періоду Другої світової війни особливе місце належить дослідженню долі радянських військовополонених. Ця трагічна сторінка нашої історії довгий час або замовчувалась, або була фальсифікована. На жаль, доводиться констатувати, що й нині багато аспектів цієї проблеми залишаються “за лаштунками” історичної науки. Слід наголосити, що точна кількість радянських військовополонених досі невідома. Багато документів втрачено, належного обліку полонених не велося ані радянськими інстанціями, ані гітлерівцями, особливо на початку війни. За різними оцінками кількість полонених коливається в межах 5,4–6,4 млн. осіб¹.

У сучасній вітчизняній історіографії відсутні комплексні праці у яких висвітлено дану тему. Навіть у термінологічно-понятійному апараті науковцями і публіцистами не вироблено єдиних підходів.

Проте науковці Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” вивчали, досліджували, по крихтах збирали документи, які проливали світло на тему трагедії радянських військовополонених. Особливо відчутно пожвавилася ця робота в останнє десятиріччя. Так, винайдені в архівах і представлені в експозиції радянські та німецькі офіційні документи наочно доводять, що трагічна доля радянських військовополонених була наслідком згубних обставин, які впливали з самої суті ідеологічного характеру війни обох тоталітарних режимів. В результаті полонені червоноармійці опинилися за межами не лише німецького і радянського законодавства, а й за межами міжнародного правового поля.

На території України було створено понад 180 таборів військовополонених², у яких панувало масове безжальне, цинічне і неприховане вигублення людей. Голод, холод, нелюдські умови існування, епідемії, фізичні знущання майже не залишали шансів людині на виживання.

Деякі дослідники вважають, що із загальної кількості радянських полонених — 3 мільйони 300 тисяч загинули саме в концтаборах і майже половина з них, а саме — 1 мільйон 366 тисяч 588 осіб було знищено у нацистських таборах, розміщених в Україні³. Сумно-відомими своїми жорстокими умовами були Дарницький і Сирецький табори (в Києві), Богунський (під Житомиром), “Цитадель” (у Львові), “Уманська яма” (Черкаська область), “Хорольська яма” (на Полтавщині), “Гросс-лазарет” у Славуті (Хмельницька область) тощо.

Предметом цієї статті є узагальнення музейного досвіду науковців Меморіалу з комплектування, дослідження та експозиційно-виставкового втілення теми “Гросс-лазарет” — табір смерті військовополонених”.

Зазначимо, що це типовий табір, яких навіть на Хмельниччині було декілька. У Славутському районі, наприклад, у 1942 році на території військового містечка Ярмолинці було розстріляно понад 14 тис. полонених, переважно євреїв. У військовому містечку Ракове, розташованому поблизу Проскурова, був табір військовополонених, в якому загинуло близько 65 тис. червоноармійців. А всього на щедро политих кров’ю землях Хмельниччини загинуло мученицькою смертю близько 260 тис. полонених⁴. У “Гросс-лазареті” (м. Славута) смерть щодня забирала не менше 300 чоловік. Протягом 1941–1942 років там було розстріляно і замордовано понад 150 тисяч військовополонених⁵.

Цілком зрозуміло, що пошук матеріалів про цей табір, ретельне наукове дослідження, емоційне й образне експозиційне втілення було важливим етапом створення у Меморіалі залу № 7, що розповідає про окупаційний режим в Україні.

Чинне місце в ньому займають три книги обліку померлих в'язнів концтабору "Гросс-лазарет"⁶, якому належить сумна "першість" у кількості знищених полонених на території України.

Свого часу ці книги, безцінні свідoctва фашистського геноциду, перебували серед експонатів Республіканської виставки "Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників", яка працювала у Києві з 1946 по 1950 роки. У 1974 році під час організації Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років книги були передані на експонування.

Протягом довгого часу співробітники Меморіалу вивчали і досліджували історію табору, по крихтах складали її з офіційних джерел і повідомлень, спогадів очевидців, публікацій. Доводилося відкидати суб'єктивні оцінки, перевіряти деякі прізвища, співставляти факти.

Значну допомогу науковцям надав Державний архів Хмельницької області, де зберігається фонд підпільних організацій і партизанських формувань області періоду Великої Вітчизняної війни, який передав копії цінних документів, фотографії табору і в'язнів, схеми, спогади, інші реліквії. В результаті сьогодні ми маємо досить повну і всебічну історію цього жахливого табору смерті.

Табір "Гросс-лазарет" був створений для поранених і хворих радянських військовополонених восени 1941 року і мав назву у німецьких документах "STALAGER 357", що означало стаціонарний табір № 357. З жовтня 1942 року до першої половини 1943 року табір мав номер 301. Він розміщувався у двох кілометрах від м. Славута Кам'янець-Подільської (нині Хмельницької) області на території колишньої військової частини і займав десять триповерхових будинків, що були оточені колючим дротом. Вздовж загорожі через кожні 10 м стояли вежі з охороною, кулеметами та прожекторам.

Біля кожного блоку була встановлена колонка з водою, побудовані сараї для померлих в'язнів. На території табору не було жодного деревця, навіть трави — її з'їли в'язні.

Адміністрація табору складалася з офіцерів та німецьких лікарів. У блоках медичний персонал комплектувався із військовополонених: головний лікар блоку, старший лікар (начальник відділення), два лікарі та два фельдшери і кілька санітарів, які прибирали, пильнували за лежачими хворими, розносили їжу.

У “Гросс-лазареті” одночасно перебувало 15–18 тисяч в'язнів. Хворих розміщували на багатоярусних дощатих нарах, що стояли у декілька рядів. Під час масового надходження хворих на кожному поверсі перебувало до 800 чоловік.

Блоки не опалювались. Люди лежали на голих нарах. Води не вистачало навіть для пиття. Санітарна обробка людей, які прибували в лазарет, не проводилась. Полонені по кілька місяців знаходились у старій одежі. Такі антисанітарні умови аж ніяк не сприяли одужанню військовополонених.

В'язні табору отримували абсолютно непридатне харчування і помирали від голоду. Харчовий раціон складався із 200–250 грамів ерзац-хліба та двох літрів баланди. Таке “харчування” призводило до дистрофії, виникнення тяжких кишково-шлункових захворювань, які закінчувалися смертю.

“Гросс-лазарет”, створений для лікування військовополонених, не мав для цього ні умов, ні засобів. В таборі проводили хірургічні операції примітивними інструментами, здійснювали перев'язки старими, перекип'яченими бинтами та бинтами, зробленими з білизни померлих в'язнів. Із медикаментів були лише марганцівка, йод, камфора.

Масовій смертності в'язнів всіляко сприяли німецькі лікарі та адміністрація табору, які навмисно розміщували поранених в одній кімнаті із хворими на дизентерію, тиф та туберкульоз, що сприяло розповсюдженню тяжких інфекційних захворювань. Періодично у таборі несподівано виникали спалахи “парахолери”, котрі так само несподівано закінчу-

валися. Це були медичні експерименти над полоненими. В ті дні помирало 60–80 % піддослідних в'язнів.

Охорона “Гросс-лазарету” всіляко знущала над полоненими. В таборі для непокірних існував карцер, відділ гестапо, систематично проводилися розстріли непокірних осіб.

Смертність військовополонених у таборі досягла небачених розмірів взимку 1942–1943 рр. В'язні візками цілодобово вивозили трупи у заздальгідь підготовлені ями. Згодом померлих просто не встигали ховати, для прискорення роботи їх викидали прямо з вікон бараків, і вони лежали у дворі до потепління. Нерідко траплялися випадки, коли ще живих закопували в могили разом з мерцями. Табірні умови, спрямовані лише на те, щоб вигубити якомога більше в'язнів, зламати морально тих, кому пощастить вижити, здавалося б, геть виключали будь-який опір мучителям. Зрозуміло, що жодні записи суворо заборонялися, а порушення каралося смертю. Проте у таборах знаходилися сильні, мужні люди, які добирали і гуртували не занепалих духом. І одним із проявів сили духу військовополонених “Гросс-лазарету” є книги-списки померлих.

Книги реєстрації померлих у Славутському таборі таємно, з ризиком для життя вели самі в'язні. Всього в них записано 20 тисяч прізвищ, представників різних національностей: росіяни, українці, чуваші, казахи, узбеки та інші. Записи страшні і лаконічні: табірний номер, блок, прізвище, ім'я, по батькові, національність, адреса, спеціальність, рік народження і дата смерті. 1131 чоловік взагалі не мають даних, лише порядковий номер. Це їх останнє послання до рідних і близьких, повідомлення, що вони не пропали безслідно у полум'ї війни. Так, у 2 книзі на аркуші 108 є такий запис: “За листопад 1942 року прибуло з транспортом 494 померлих людей”, на аркуші 281 “У лютому 1943 р. прибуло з транспортом 195 чоловік вже мертвих”. 662 особи, прізвище яких записані у книгах, взагалі не мають адрес або вони не є пов-

ними⁷. Всі, хто пройшов через жахи “Гросс-лазарету” і кому пощастило вижити, називають його пеклом, місцем самих витончених фашистських тортур.

Вивчивши наявні списки та ґрунтуючись на одержаних з архівів матеріалах, працівники музею звернулися до свідків і очевидців трагедії — почали листування з виявленими колишніми в’язнями: В. П. Яковлєвим з Краснодарського краю, М. Д. Сусановим з Орла.

Микола Дмитрович Сусанов війну зустрів на кордоні з Румунією, захищав Одесу і Севастополь. Під Севастополем поранений потрапив у полон. Спочатку була Сімферопольська тюрма, а потім — страшний Славутський “Гросс-лазарет”. Сталося це влітку 1942, йому було 24 роки. В листопаді 1943 року після невдалої втечі Миколу вивезли до Німеччини. У 1945 його звільнили американські війська. Після війни вчителював, був директором школи в Орловській області.

Незабаром виявилось, що книги писали у блоці №2. Перший запис датований груднем 1941 року, останній — 22 вересня 1943 року. За спогадами в’язня табору М. Д. Сусанова, спочатку книги вів Віталій (прізвища його він не пам’ятає), потім уже згадуваний В. П. Яковлєв. Допомогає їм папером та чорнилом з головної канцелярії табору Петро Соколенко, колишній студент Київського університету. У “Каталозі експонатів партизанської виставки”, що зберігається у групі “Документи” музейної колекції, є відомості, що записи у книгах вів також викладач історії Кіровоградського педінституту Г. П. Остапенко⁸. На жаль, поки що нікого, крім В. П. Яковлєва, не вдалося розшукати.

Науковці музею вирішили проаналізувати та систематизувати наведені у книгах списки померлих, довідатись про долю згаданих у них людей. Їх багаторічними зусиллями було складено детальну картотеку за місцем народження полонених, яка багаторазово вивірялась та уточнювалась.

У 1995 році були вперше підготовлені, розіслані та опубліковані списки уродженців України по областях. Ці ж

списки відпрацьовувались разом з редакцією Всеукраїнської “Книги Пам’яті”, яка внесла їх до нових публікацій.

Із родичів загиблих у Славутському таборі українців уже у січні 1995 року відгукнувся син Володимира Микитовича Вихора — Олексій з Херсона⁹. Сім’я Володимира Микитовича Вихора не знала нічого про його долю весь цей час. До війни він працював механіком гаража у колгоспі, пішов на фронт 22 червня 1941 року, остання звістка від нього була з Таганрогу. За свідченням односельців його бачили під Сталінградом у частинах 64 армії. Всі ці роки у сім’ї зберігалася єдина реліквія батька — копія фотографії, надісланої з фронту, яка тепер передана на зберігання до музею.

Надійшов лист і з Кіровоградської області від Марії Савченко, доньки Федота Опанасовича Артеменка, який помер у концтаборі 16 лютого 1943 р.¹⁰ Він народився 1900 року, працював у колгоспі. Пішов на фронт у перші дні війни, а 6 серпня у село ввійшли німці. Тому дружина і троє дітей не мали жодних вістей про батька, не мали вони їх і після війни, а коли почали розшуки, то отримали повідомлення, що Федот Опанасович пропав безвісти ще 1941 року, хоча односелець розповідав, що бачив його живим у 1942. Лише, коли в обласній газеті були надруковані списки з музею, сім’я прочитала прізвище Ф. О. Артеменка, яке стояло першим серед загиблих у “Гросс-лазареті”.

Особисто прийшли до музею дружина та дочка Макара Федотовича Мазура з Київської області, віднайшлися родичі Миколи Мефодійовича Деркача¹¹. Надійшли дані на чотирьох уродженців Житомирщини: Якова Каземірова, Мар’яна Йосиповича Скальського, Герасима Кузьмовича Шумилова та Тимофія Семенюка¹².

Таким чином, із 1711 уродженців України, чиї прізвища занесені до книг обліку табору “Гросс-лазарет”, відгукнулося лише 3 родини та на чотирьох в’язнів одержані підтвердження з офіційних органів. Проте ця відносна невдача не зупинила

науковців, пошуки було продовжено, враховуючи досвід у складанні списків, супроводжувальних анкет і листів. Наступним етапом стала публікація списків загиблих у “Тросс-лазареті” уродженців Російської Федерації. У музейній картотеці їх було 4944. Протягом 1996–1998 року списки було надіслано і опубліковано у містах: Липецьку (1), Магнітогорську (1), Оренбурзі (119); в областях: Волгоградській (300), Іванівській (140), Іркутській (199), Кіровській (163), Курській (133), Ленінградській (86), Московській (227), Нижегородській (227), Пермській (79), Ростовській (306), Самарській (226), Саратовській (162), Тверській (129); у Краснодарському (457), Красноярському (86), Ставропольському (32) краях; у Башкирії (318), Мордовії (125), Республіці Комі (9), Республіці Саха (9), Татарстані (257).

На надіслані музеєм матеріали надійшли офіційні відповіді від апарату президента Татарстану, мерій Москви і Санкт-Петербурга, від адміністрацій Іркутська, Красноярська, Пермі, Твері, Курської, Оренбурзької та Ростовської областей.

В книзі, надісланій музею президентом Татарстану, його рукою зроблено такий напис: “Коллективу співробітників Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років” з щирими почуттями подяки за неоціненний внесок в увічнення пам’яті загиблих воїнів — наших земляків. Хай світла пам’ять про загиблих солдатів вічно об’єднує татарстанський та український народи”.

Уряд Москви висловив глибоку вдячність співробітникам музею за підготовку списків москвичів, які загинули у таборі смерті. Департамент у справах видавництва і інформації Уряду одержані матеріали оформив у збірник, який направив у всі районні і міські друковані та електронні засоби масової інформації.

Адміністрація міста Красноярська висловила всім співробітникам Меморіального комплексу сердечну подяку за ту працю, яка була здійснена з систематизації і публікації

прізвищ в'язнів табору смерті: “Неоціненна ваша робота, яка доносить через 53 роки таку сумну, але дуже важливу звістку про пропалих безвісти і загиблих рідних”.

Редакційна колегія Курської обласної Книги Пам'яті у відповідь навіть направила додатковий список на 77 в'язнів — жителів області, даних на яких у музеї не було.

Через деякий час почали надходити листи від родичів загиблих в'язнів Славутського табору. Написали родини Михайла Івановича Аваряскіна і Григорія Андрійовича Чарікова з Оренбурзької області¹³; Петра Олексійовича Каширіна, Миколи Григоровича Козоріза, Василя Матвійовича Парасюка, Івана Федоровича Покусіна, Михайла Федоровича Учаєва, Єгора Юхимовича Зайцева з Саратовської області¹⁴.

Син Є. Ю. Зайцева надіслав свої спомини, детальну біографію батька, який народився 1897 року, був простим селянином. Спочатку, на фронт призвали сина, потім батька, більше вони ніколи не бачили одне одного. Якби Єгор Юхимович лишився живий, то мабуть, продовжував би вирощувати хліб. Для сина Івана хотів тільки одного, щоб той вчився. Після повернення з фронту Іван Зайцев спочатку закінчив технікум, потім інститут, багато років працював на фабриці економістом.

Довгий час не було листів з Іркутська і Красноярська, проте згодом відгукнулися родичі і земляки Петра Миколайовича Страхова, Максима Федоровича Шумкова. Мати Миколи Микитовича Петренка — Улита Яківна не тільки прислала лист-подяку, а й копію фотографії сина¹⁵.

Із Самарської області написали до музею онук Петра Миколайовича Єлісеєва та дочка Якова Ілліча Шимонаєва¹⁶.

Тамара Яківна Шимонаєва-Мельникова розповіла, що все життя чекала на батька і дуже заздрила людям, які знаходили своїх близьких. Яків Ілліч, її батько, пішов на фронт у перші дні війни. Потім передавали, що він не повернувся з розвідки. Мати, одержавши похоронку, раптово померла у 1942 році,

лишивши п'ятьох сиріт. Важке післявоєнне життя не завадило всім дітям одержати вищу освіту, виростити власних дітей, онуків і правнуків. У заключних рядках листа Тамара Яківна пише: “Глибоко вдячні усім Вам! Низький Вам уклін!”.

Адміністрація Твері не тільки двічі опублікувала списки у місцевій пресі, а й підготувала телевізійний сюжет для центрального телебачення, віднайшла кошти, щоб надати родичам можливість відвідати Україну.

Особисто відвідали музей та Славутський меморіал сестра і племінниця Миколи Миколайовича Дубініна з Тверської області¹⁷, з якими науковці листувалися багато місяців. Дубініни привезли і передали до музею родинні фотографії Миколи, багато розповіли про нього. Він народився у 1921 році, до війни був робітником, працював на заводі, безвісти пропалим вважався з кінця 1942 року. Без хвилювання не можна читати листа, який вони надіслали до музею після повернення: “Немає слів, щоб висловити вам вдячність за повідомлення про нашого брата. Зараз ми знаємо, що він загинув страдницькою смертю. Ми, його три сестри і два брати, оплакуємо його і дякуємо за вашу героїчну працю в цей важкий і непростий час”.

Родина Дубініних надала адресу своєї землячки Олександри Іллівни Орлової, яка з липня по вересень 1942 року перебувала в концтаборі “Гросс-лазарет”. 23 червня 1941 року вона пішла на фронт, залишивши у батьків маленьку доньку. Чоловік її теж воював, загинув у 1942 році. У полон вона потрапила у ході боїв під Керчю взимку 1942 року. Декілька місяців знаходилась у концтаборі, з робочого бараку була направлена до Шепетівської птахофабрики, де пропрацювала до визволення Радянською Армією. Там познайомилася з майбутнім чоловіком, який теж потрапив до полону. Вони надавали допомогу партизанам Кам'янець-Подільського з'єднання, де Павло Костянтинович потім воював.

У 1944 році О. І. Орлова повернулася до рідного міста, де на неї чекала жахлива звістка — батьки і маленька донька

розстріляні фашистами. Мужня жінка знайшла у собі сили розпочати нове життя. Вона вийшла заміж за свого концтабірного друга Павла Костянтиновича, народила і виховала трьох синів. Олександра Іллівна передала на зберігання до музею родинні реліквії: фотографії, документи чоловіка, свої спомини.

Влітку 1998 року з Краснодарського краю відгукнулася також колишня ув'язнена табору Віра Федотівна Савченко. Народилася вона 1924 року в Київській області. У липні 1941 добровільно пішла на фронт, воювала санінструктором 23-го мотострілецького полку 41-ї дивізії Південно-Західного фронту. В травні 1942 року під Харковом була тяжко поранена, потрапила в полон, спочатку знаходилась в Полтаві, а потім в концтаборі м. Славути. Разом з подругою Ольгою Жеребецькою здійснила втечу. На жаль, більше відомостей про них немає — листування раптово обірвалося.

Після публікації списків у газеті Краснодарського краю “Кубанские новости”, надійшли відгуки від родичів і дочок Дмитра Опанасовича Кравчутенка, Івана Олексійовича Довгополюкова, Якова Опанасовича Мухіна, Василя Олексійовича Згоннікова¹⁸.

Від сім'ї В. О. Згоннікова науковці довідалися, що він пішов на фронт восени 1941 року, був тяжко поранений, лікувався у місті Армавір. Потім знову фронт — 146 кавалерійський полк. Останній лист надійшов 25.04.1942 року: “Ну, поки що, живий і здоровий, хоча не зовсім — дуже болять ноги. Бажаю вам всього найкращого”. І після цього — жодної звістки. Дружина і дві доньки зверталися у різні інстанції і одержували одну і ту ж відповідь: “Пропав безвісти”. Тільки через 55 років завдяки музею родина дізналася про долю батька. На знак вдячності сім'я передала до музею копію останнього батьківського листа з фронту.

Чи не найбільше відгуків надійшло з Ростовської області. Їх надіслали родичі Івана Михайловича Жировова, доньки Радіона Васильовича Солошенка, дружина, діти і онуки

Федора Арсеновича Дуюна, сестра Олексія Тимофійовича Попова, син Максима Савеловича Радіонова¹⁹.

Цікавий комплекс матеріалів прислала дочка Нагапета Сероповича Явруяна — Галина з м. Ростов-на-Дону²⁰. Це фотографія батька 1940 р., декілька копій фронтових листів 1942 р., копії комсомольської характеристики і диплому про закінчення з відзнакою Ростовського державного медичного інституту у 1939 році. І хоч Меморіальний комплекс не приймає копії в основний фонд, ці документи увійшли в групу науково-допоміжного зберігання і стали суттєвою складовою часткою музейної колекції табору “Гросс-лазарет”, адже вони проливають світло на життя і історію одного з тисяч його мучеників.

Нагапет Явруян народився у 1913 році у Ростовській області. Вчився у медінституті тільки на “відмінно”, по закінченні інституту за направленням сім’я поїхала до Чечено-Інгушетії, а потім лікарю Явруяну запропонували послужити в лавах РСЧА, де він і зустрів війну. Останній лист прийшов від батька 28 червня 1942 р. “Багато днів пройшло з того часу, як я не писав тобі нічого. Ми були у жорстоких боях умови були не сприятливі. Декілька днів ходив з одним політруком і тільки 27.06.42 приєдналися до своїх. Настрій у мене добрий, тому що лишився живий, але війна ще не закінчилася. Якщо наша дочка буде щаслива, то значить я буду живий”.

У Ростовській області списки, надіслані Меморіальним комплексом, були опубліковані у січні 1998 року газетою “Молот”. Так трапилось, що спочатку сім’я Галини Серопівни пропустила публікацію, і тільки, коли газета потрапила до родички, одержала ці відомості.

А ось рядки листа Таїсії Тимофіївни Биченко з Ростовської області. “В обласній газеті “Молот” був надрукований список уродженців області. У ньому я найшла свого брата Попова Олексія Тимофійовича, 1923 року народження хутір Андреев Заветинського району. Коли була жива наша мати,

вона мені казала, що він пропав безвісти. Мама померла, так нічого не знаючи про нього”.

Це — лише деякі відгуки, що надійшли до Меморіалу, які наочно доводять необхідність і важливість цієї справи, адже ще й сьогодні, майже через 60 років після закінчення війни люди шукають своїх близьких або хоч вісточку про останній спочинок рідної людини. Тому ця робота продовжується. За останні роки написано і відправлено у всі куточки колишнього СРСР ще близько 3000 листів-анкет.

І знову є відгуки. Тобто ця робота дає подвійний результат — по-перше, повертаються з небуття пропалі безвісти, по-друге, поповнюються фонди музею безцінними реліквіями, які, в свою чергу, дають змогу створювати на їхній основі нові експозиції та виставки.

Однією з них стала реліквійно-документальна виставка “Трагедія радянських військовополонених на окупованій території України у 1941–1944 роках: люди і долі”, створена у 2003 році. Головними завданнями виставки було доповнити існуючу експозицію, привернути увагу громадськості до трагедії радянських військовополонених та зробити ще один крок до зняття незаслуженого тавра ганьби з цих людей. Це — перша спроба розгорнутого висвітлення цієї проблеми музейними засобами. Виставка складалася з трьох розділів, що окреслювали тему радянських військовополонених в офіційній політиці СРСР та Німеччини періоду Другої світової війни; розповідали про окремих бранців і їх складні ролі; підтверджували актуальність проблеми з точки зору сьогодення, адже й нині у суспільстві немає одностайності у відповіді на запитання: військовополонені, хто вони? Жертви, зрадники чи “шлак війни”?

У розділі, що розповідав про людські долі, а також про вияви опору в таборах, були представлені матеріали деяких бранців “Гросс-лазарету” та Славутського підпілля, пов’язаного з цим табором. Понад 20 музейних предметів різних груп зберігання відтворювали величезну людську трагедію і в той

же час незламну силу духу і стійкість. Речі, документи, фото — мовчазні свідки подвигу і жертвності, проте акцентним предметно-тематичним комплексом підтеми, безумовно, стали книги реєстрації померлих “Гросс-лазарету-301”. Зміст цих книг дорожче багатьох багатотомних монографій, а враховуючи умови, за яких склалися ці списки, вони стали безцінними. Проте виникає закономірне питання: як саме потрапили на волю ці документи? Ось одне з припущень. Відомо, що з самого початку існування концтабору “Гросс-лазарет” там постійно діяли невеликі підпільні групи, що мали зв’язок з Славутським міським підпіллям.

На початку 1943 року у блоці № 2 створює підпільну групу головний лікар блоку Роман Олексійович Лопухін²¹. Ця група з червня 1943 року починає рити підкоп за межі табору. Робота тривала 6 місяців, в ній брали участь 82 полонених, довжина тунелю досягла 95 метрів. Ось що писав учасник підкопу О. П. Чистяков у своїх спогадах, які зберігаються у фондах музею: “За цей період було піднято на довжину 300 метрів — 385 тон ґрунту, використано 1500 погонних метрів дощок для кріплення забою, витрачено для освітлення підкопу до 350 метрів електропроводу, до 1000 метрів мотузок та інших матеріалів”²².

23 листопада 1943 року через цей підкоп вдалося втекти лише 15 в’язням на чолі з Р. О. Лопухіним, які згодом стали бійцями партизанського загону І. О. Музальова Кам’янець-Подільського партизанського з’єднання. Можливо, саме ці втікачі винесли за межі табору і три книги обліку померлих в’язнів.

На виставці експонувалися документи Р. О. Лопухіна²³, речі одного з організаторів підкопу Ф. А. Ізотова²⁴, матеріали Героя Радянського Союзу Ф. М. Михайлова — організатора і керівника Міжрайонного підпільного комітету, до складу якого входили й військовополонені “Гросс-лазарету”²⁵ тощо. Серед офіційних документів привертала увагу матеріали про концтабір м. Славуті, що були оголошені на Нюрнберзькому

процесі, причому у доповіді радянських юристів табір під Славутою займав значне місце. Документальні свідчення, що звучали на процесі, були опубліковані у збірниках Повідомлень надзвичайної державної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у таборі²⁶.

Виставка мала значний громадський резонанс і стала імпульсом для подальших зусиль музейних працівників. Багатоаспектна тема фашистського окупаційного режиму є актуальною на всі часи. Тому науковці Меморіального комплексу продовжують пошук, дослідження та наукове комплектування теми нацистських таборів для військово-полонених і зокрема табору “Гросс-лазарет-301”.

Про те, що ця робота має не тільки науково-історичне, а й моральне значення свідчать численні листи тих, хто через піввіку дізнався про долю рідної людини.

Коли цей матеріал готувався до друку, прийшов лист з Мордовії від дочки Дмитра Васильовича Тарасова²⁷, який помер у таборі 25.02.1943 року: “Від імені рідних всіх 150 тисяч загиблих у концтаборі всім співробітникам — величезна подяка за Вашу працю. Спаси Вас Господь”.

Примітки:

¹ Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2000. – С. 205; *Семиряга М.И.* Тюремная империя нацизма и ее крах. – М.: “Юридическая литература”, 1991. – с.125; *Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України у 1941–1945 роках. – К.: 2002. – С. 117.

² Там само. – С. 200.

³ *Семиряга М.И.* Тюремная империя нацизма и ее крах. – М.: “Юридическая литература”, 1991. – С. 125; Історія України: Курс лекцій. Кн. 2. – К.: “Либідь”, 1992. – С. 335.

⁴ Безсмертя. Книга Пам’яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2000. – С. 203.

- ⁵ Там само.
- ⁶ Фонди Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. Книга вступу – 167162; група збереження “2” – 62898 (далі — Фонди МКНМІВВВ, КВ -).
- ⁷ Там само. – КВ-60537-60539. – Д-12918-12920.
- ⁸ Там само. – Науковий архів, каталог виставки. – С. 60.
- ⁹ Там само. – КВ-60538, Д-12919. – Л-197.
- ¹⁰ Там само. – Л-279.
- ¹¹ Там само. – Л-218.
- ¹² Там само. – Л-107 (108), Л-212, Л-220; КВ-60539, Д-12920, Л-34.
- ¹³ Там само. – КВ-60538, Д-12919, Л-132 (133), Л-232.
- ¹⁴ Там само. – КВ-60538, Д-12919, Л-332, Л-305, Л-329; КВ-60539, Д-12919, Л-6, Л-68.
- ¹⁵ Там само. – КВ-60538, Д-12919, Л-224, Л-175, Л-329.
- ¹⁶ Там само. – Л-323, Л-101 (102).
- ¹⁷ Там само. – Л-338.
- ¹⁸ Там само. – КВ-60539, Д-12920, Л-51, Л-69, Л-31, Л-204.
- ¹⁹ Там само. – КВ-60538, Д-12919, Л-270, Л-181 (182), Л-287; КВ-60539, Д-129220, Л-15, Л-62.
- ²⁰ Там само. – КВ-60538, Д-12919, Л-175 (зв.).
- ²¹ Державний архів Хмельницької області. – Ф.П–1941, оп. 1, спр. 145. – Арк. 11.
- ²² Фонди МКНМІВВВ. – КВ-11573, Л-1375.
- ²³ Там само. – НД-2981, 2981/1.
- ²⁴ Там само. – КВ-156888, 156889.
- ²⁵ Там само. – КВ-1581914, К-18591; КВ-158915, РР-1621; КВ-158916/1-3, РМ-1005/1-3; КВ-158850, РМ-1004.
- ²⁶ Там само. – КВ-197479/3, Г-71698/3.
- ²⁷ Там само. – КВ-60538, Д-12919, Л-286.